УДК: 398.22

Г.Т.Жамгырчиева, филол.и.к., доцент, ОшМУ

“Манас” эпосунун архаикалык поэтикасы

Макалада кыргыз эпосундагы салттуу архаикалык поэтика каралды.
Ачкыч сөздөр: *архаика, поэтика, көркөм сөз каражаттары, фольклор, эпос.*

В статье рассматривается традиционно-архаическая поэтика кыргызского эпоса.
Ключевые слова: *архаика, поэтика, художественные средства, фольклор, эпос.*

Алмустактан бери карай келе жаткан элдик көркөм туундуларда эстетикалык багытта эволюциялык өсүп-өнүгүү болуп келгендиги белгилүү. Оозеки жашап, массалык чыгармачылыктын көрүнүшү болгон фольклордо анын ичинде эпос жанрында башаттык деңгээлде архаикалык поэтика сакталып калган. Көп кылымдык өнүгүү процессинде эпостордун поэтикалык деңгээли элдин көркөм табитинин өсүшү менен, улам жаңы табылгалар менен толукталып да жүрүп олтурган.

Адабият жана миф өз ара таасир этип, бири-бирине өтүп турат. Миф адабиятта пайдаланылат. Ошондой эле мифтерди көркөм өнөр, ритуалдар, элдик жөрөлгөлөр, элдик майрамдар, диний мистерияларда (шамандардын ритуалдарында), акыркы кылымдарда мифологиянын илимий концепциясы, эстетикалык жана мифологиялык окууларжана фольклористика аркылуу таанып-билебиз. Адабият менен мифтердин өз ара таасири айрыкча бул экөөнүн ортосунда өткөөл кызмат аткарган фольклордо ачык көрүнөт. Элдик оозеки чыгармачылык аң-сезимдик деңгээлде мифке жакын, бирок көркөм өнөр катары адабиятка ооп турат. Мындай көрүнүш адабият менен мифтин өз ара алакасына чоң таасирин тийгизет [1. 58].

Д.С. Лихачевдун “Байыркы орус адабиятынын поэтикасы” деген эмгегинде орус адабиятынын көөнө мезгилиндеги поэтикалык чагылдыруунун системасын ачуу көңүл чордонунда тутулуп, адабияттын поэтикасы мында бир бүтүндүктө каралары жана андагы адабий жанрлардын мүнөздөмөсү, алардын өз ара таасирлери, көркөм жалпылоолордун поэтикасы, адабий каражаттардын поэтикасы, көркөм мезгил жана мейкиндиктин поэтикасы каралары белгиленет [2]. Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгында поэтикалык форма менен бир катарда эле мифтик башаттарды алып жүргөн кара сөз түрүндөгү жанрлардын, жөө жомоктордун эпикалык чыгармачылыкта өз орду бар. Адабиятчы А.Акматалиев белгилегендей: “Манастын” мазмунуна сиңирилип чогултулган чексиз маалыматтардан турган казына, байлыкты – эстелик мурасты кыргыздар өздөрүнүн жашоо шартынын өзгөчө мүнөзүнө ылайыктап кайда жүрсө кошо ала жүргөндөй кылып кыштарын убакыт-мезгилге моюбай турган түбөлүктүү жандуу тилден турган сөз берметтеринен курап, таасирдүүлүгүн арттыруу үчүн көркөм элестер менен коздоп, эсте оңой сакталууну камсыз кылуу үчүн ыргакка ээ, уйкаштык менен камсыз кылынган ыр түрүнө келтирип жыйнагандыктан ал байлык кан салыгы түрүндөгү кыймылсыз жата берүүчү өлүү дүйнө болбой, дайыма керекке жарап, пайдасы тийип, улам байып, кеңейип олтуруучу жандуу, активдүү, кыймылдагы кенч болгон” [3, 5]. “Манастын” ыр түзүлүшүндөгү байыркылык ырдын муун өлчөмү, уйкаштыгы, строфалык курулушу ж.б. традициялык формалардан даана байкалат. Буга карап “Манастагы” көркөмдүлүк белгилери байыркы эле калыбында калды дешке болбойт. Турмуш менен коомдун өзгөрүү процессине жараша эпиканын поэтикасы, көркөм ыкмалары өзгөрүүгө дуушар болду.

Эпикалык чыгармалардын көркөм сөз каражаттарынын ичинен троптун жөнөкөй түрлөрү салыштыруу жана эпитет кеңири колдонулаары маалым. Көркөм сөз каражаты катары бөрүнүн аты каармандардын ысымдарынын ордуна колдонулган учурлар эпосто көп кездешет: “баатыр Манас сурасаң, көк жал дөбөт бөрү эле”, “Кыраанын Манас көкжалга”, “Белгилүү көкжал шеримсиң”, “Көсөө куйрук көкбөрү, көкжал эрдин жөкөрү” деген салыштыруу, эпитеттер Манаска, Алмабетке, Чубакка, Сыргакка, Семетейге карата да кеңири колдонулат” [3. 421].

“Манас” эпосунда сүрөттөлгөн көрүнүштүн, нерселердин окшоштугуна карай колдонулуучу метафоралар кездешет. Каармандардын турдүүчө кулк-мүнөзү, маанайы “алгыр бүркүт өңдөнүп”, “караргандан-түнөрүп”, жалындап күйгөн өрт болуп”, “чечекейи чеч болуп, чеч кап менен бир болуп” ж.б. сыяктанган толгон метафоралар аркылуу көрсөтүлөт. Метафоралык сүрөттөмөлөр канчалык жыш жана маанилүүлүгүнө карабастан, эпосто гипербола, эпитет, салыштыруу сыяктуу кеңири орун алган эмес [4. 112].

Адабиятчы Л. Үкүбаева өзүнүн эмгегинде эпостун көркөмдүк системасы тууралуу замандын

залкар жазуучусу Ч. Айтматовдун баамдоолорун белгилеп кеткен: "Ч. Айтматовдун "Манас" эпосунун поэтикасы тууралуу да айткан жалаң "Манас" изилдөөчүлөр үчүн гана эмес, дегеле окурмандар үчүн эң баалуу пикирлери, эстетикалык концепциялары бар. Эпостогу ар бир сүрөттөөнүн өзүнчө көркөмдүк системасы, максаты бар экендигин баамдап, жазуучу элдин көркөм фантазиясына таң калат жана баа берет" [5. 111].

Эпостун XIX кылымда Ч.Ч. Валиханов аты белгиленбеген манасчыдан жаздырып алган "Көкөтөйдүн ашы" үзүндүсүндө Манас баатыр:

"Кабагы бийик, өңү саз,
Эңгечер бойлуу эр Манас.
Каны бир кара, бети көк,
Боору чаар, сырты көк,
Мына жалы көк ала, сарыгер эле.
Баатыр Манас сурасаң
Көкжал дөбөт бөрү эле", – деп сыпатталат[6. 13]. Мындагы "каны кара, бети көк", "жалы көк ала", "көкжал бөрү" деген сыпаттоолор өтө көөнө болуп адамзаттын алгачкы көркөм ой жүгүртүүсүнөн кабар берет, байыркы баатырлардын колдоочусу көк бөрү болуп, аны тотем катары тутунганы ачык көрүнүп турат. Адам өзүн жаратылыштан обочолонтуп бөлүп карабаган эзелки доордо анын түсү табияттагы башка нерселердин, өсүмдүктөрдүн, асмандын көлдүн түсүнө окшош болушу кадыресе түшүнүк болгондугу сезилет. Дегеле көк түс кыргыздарда ыйыктыктын, бийиктиктин символу болгондугу анын асман ээси Теңирдин атына да кошулуп Көк Теңир деп айтылганынан, туунун түсүнүн да көк болуусунан ж.б. байкоого мүмкүн.

Ушул сыяктуу эле алсак, манасчы Саякбай Каралаевдин айтуусунда "кара чаар кабылан капталында чамынып, чолок көк жал арстан жара тартчу немедей бөйрөгүндө камынып" сыяктуу туруктуу архаикалык поэтика дайыма колдонулган. Бул таризде окумуштуулар Р.З.Кыдырбаева, М.Борбугуловдордун эпостун көөнө поэтикасы эзелки дүйнөтаанымдын үлгүлөрүн көрсөтүп турары тууралуу пикирлерине толук кошулуу максатка ылайыктуу [7; 25]. Өзгөчө сүрдүү көрсөтүлүп сүрөттөлгөн жаныбарлардан турган колдоочулар логикалык жактан бөлүнүп калбай, Манастын образы менен кошулуп, өзүнчө бир бүтүндүккө айланды. Бул органикалык бүтүндүк Манастын образын күчөтүп сүрөттөө функциясына ээ болду. Эпостун табияты үчүн мындай сыпаттоо салттуу көрүнүш, бул анын табиятына байланыштуу болуп, поэтикасын байытып турат. Манастын портрети бул контекстте эң бир байыркы ыкмалар менен сүрөттөлгөндүгү ачыктан-ачык көрүнүүдө: боору чыбыр, сырты көк, каны кара, бети көк, көк жал дөбөт бөрү эди… Бул жерде байыркы тотем "көк жал дөбөт" деген түшүнүк кийинки көкө теңирчилик деген диний түшүнүк менен бири-бирине сиңишип кетип, кийин эпостун текстинде көркөм каражатка өтүп кеткенин байкоого болот, бирок Ч.Валиханов жазып алган текстте байыркы тотемдин изи даана байкалып турат [7]. Эпостогу мындай маанилик, мазмундук каражаттар анын көркөм формасы менен шайкеш келип, айкалышкан кооз гармонияны түзгөнү тексттен көрүнөт. Ал эми буудандардын, тулпарлардын, канаттуу аттардын эпикалык сыпатталышы эпосто айрыкча көркөм берилген, ат жандуу кыргыз баласы учун жылкынын сынын сүрөттөө өзгөчө табит менен жүзөгө ашырылат. Мезгилдин өтүшү менен эпостордогу мифтик элементтер акырындап солгундап, тулпарларын сыпатталышында да "реалдашуу" орун ала баштайт:

Кабыргасы как кула,
Каса тулпар Аккула.
Өркөчү бийик өр кула,
Өзү айткандан зор кула [8. 142].
Секиргени бүргөдөй,
Семиргени сүмбөдөй [9. 14].
Туягы чапкан чарадай,
Жүрөгү жаткан баладай [10. 16], же Аккуланы сыпаттоодо бардык манасчылардагы салттуу орток айтым:

Чаткаягы Чаткалдай,
Жүрүп кетсе чатына
Жүктүү төө баткандай ж.б.

В.М. Жирмунский: "В героическом эпосе с ослаблением архаических элементов сказочной фантастики, первоначальное отождествление коня и птицы обычно рационализируется превращаясь в поэтическое сравнение", – деп белгилегендей, эпостун ушул сыяктуу саптарында, көркөм троптун

жөнөкөй түрлөрү болгон салыштыруу, гиперболаларда, татаал түрлөру болгон метафоралык айтымдарда байыркы дүйнөнүн мифологиялык таанымын чагылдырган архаикалык сюжеттердин кийинки кыскарган көрүнүштөрү улам “жылт” дей түшкөнү байкалат[11. 237].

Манасчылардын уламалуу муундары эне тилибиздеги негизги көөнө туюмдарды билдирген Ай, Күн, Жер, тоо, таш, суу, тал, терек сыяктуу сөздөрдөн салыштыруулар жасашат. Эпитеттер болсо адам, айбанат, тулпарлар, баатырлардын курал-жарактарына карата байыртан келе жаткан туруктуу айтымдар менен салттуу колдонулат. Көркөм сөз каражаттарынан троптун татаал түрү болгон гипербола эпостун поэтикасындагы байыркы башкы каражат болуп саналат. Гиперболалар каармандардын портреттик мүнөздөмөлөрүндө, тулпар, буудан аттарды сыпаттоодо, кейипкерлердин укмуштуу эрдик иш-аракеттерин баяндоодо, табият көрүнүштөрүн сүрөттөөдө кеңири пайдаланылат. Маселен, “жан казандай башы бар, жаткан иттей кашы бар”, “бетинен беш байпактык түк чыгып”, “чаткаягы Чаткалдай, жүрүп кетсе чатына, жүктүү төө баткандай”,“муштай-муштай кара таш, таноосуна кирип-чыгып калды дейт”, “чырпыктары чынардай, чымчыктары улардай” ж.б.

Бул жерде белгилеп кете турган нерсе Кыргыз жергесине XIX кылымда үй-бүлөсү менен келип кеткен атактуу сүрөтчү Н. Рерихтин байкоосу боюнча Алтай жергеси менен Ала-Тоодо кырда турган атчан киши алп болуп көрүнүүчү фокустук чагылуу бар экендиги белгиленет. Буга байланыштуу жерибиздин өзүндө да физикалык өзгөчө кубулуш бар го деген ой келет.

Байыркы индиялыктардын эпосторун изилдеген эмгегинде окумуштуу С.А. Невелова эпостогу эпитеттин ролу туурасында алардын туруктуулугу конкреттүү кейипкерге же предметке карата жыш колдонулуусуна байланыштуу, анын семантикалык өзгөчөлүгү өзү билдирген белгинин туруктуу мүнөзүндө болуп эсептелет, ошентип туруктуу эпитет эки аспектиде, колдонулушу жана мазмуну бонча аныкталарын эскертет. [12. 20] . “Манас” эпосунда Манас баатырдын жеке өзүн сыпаттоого байланыштуу отуз эки туруктуу эпитеттин колдонулгандыгы изилдөөчү А. Сыдыков тарабынан белгиленген [13]. Ал эми баатырдын курал-жарактары, “асмандан түшкөн алты курчтун” сыпатталышында архаикалык поэтизациялоо арбын кездешет:

Асмандан түшкөн алты курч,
Кылычтын кынай мыктуусу.
Манас алган зулпукор,
Ажыбайдын ач албарс,
Бакай алган ач болот,
Чубак алган жойкума,
Алмамбет алган ак албарс,
Сыргак алган нар кескен
Алты болот курч ошол [14. 231].

Мындагы курч куралдардын асмандан түшкөн деп аталыщында да, алардын аталыштарынын тилибизде архаизмге айланып качан эле колдонуудан чыгып кетишинен да байыркылык мүнөзү көрүнүп турат. Бул куралдардын көктөн түшкөн метеориттердин сыныгынан төкөр уста Бөлөкбай жана анын уулдары тарабынан жасалгандыгы тууралуу кызыктуу илимий гипотезаны окумуштуу Р.Сарыпбеков сунуштаган [15. 120-126]. Мындан, албетте, курч куралдардын таш доорунан тарта келе жаткан, айрыкча, жоокерчилик замандардагы турмуштук зарылчылыгы өзгөчө. Алардын көктөн түшүүсү мейли металл түрүндө болобу, мейли даяр курал түрүндө болобу байыркы адамдын, бул жерде эпос айтуучунун, баатырга татыктуу курал тууралуу мифтик көз карашын чагылдыруусунда деген ойдобуз.

Кыргыз эпосунун алыскы жана жакынкы тектеш, кандаш элдер менен түбүнөн келе жаткан поэтикалык жалпылыгы, типологиялык окшоштугу алардын салттуу формулалык стилинен өзгөчө ачык байкалат. Маселен, көөнөлүгү менен белгилүү болгон якут (саха) олонхосу «Нүргүн боотурдагы» портреттик, атрибутивдик, мезгил-маалды билдирүүчү жана башка ушул сыяктуу архаикалык туруктуу айтымдар «Манас» эпосундагы ошол эле маанидеги айтымдар менен толук дал келет. Мында Нүргүн баатыр менен Манас баатырдын ар түрдүү психикалык абалдары, аракеттери, алсак, ачуусу келиши, шамдагайлыгы төмөндөгүдөй калыпта дээрлик бирдей сыпатталат. «Манаста»: «Айта-буйта дегиче, ачып көздү жумгуча» [14. 218] десе, «Нүргүн боотурда» болсо «чыпчылыйах бэтэрээ өттүнэ [16. 76] », башкача айтканда, «көз ирмегенге чейин» деп берилет. Ал эми портреттик мүнөздөмөгө токтолсок, Манастын ачуулангандагы туруктуу сүрөттөлүшү: «Сандыргалуу Манастын сакалы саадак кабындай, Муруту Букар шабындай, Каарданып караса, Көзүндөгү ызгаары, Көөрүктүү оттун жалындай» деп берилсе[8. 179], Нүргүндүн ачууланганы «көзү оттонду, тили сырдуу болду,

кирпиги тикчийип, чачы сербейди…», – деп айтылат[16. 195]. Мындай байыркы эпоско мүнөздүү ыкмалардын каралып жаткан элдерде бирдей кездешүүсү алардын ата-бабаларындагы бир өзөктү билдирип турат. Канчалаган кылымдар өтсө да аларды эпос айтуучулар салттуу сактап бизге жеткиришти. Троптун татаал түрлөрүнүн бири болгон метафоралык айтымдар да "Манас" эпосунда орун алган. Аларга маселен "көзүнөн жалын шыркырап", "тула бою ок болуп", "жолборс жүрөк, таш билек", "артымда калган туягым" ж.б. келтирүүгө болот. Алсак, Алмамбет баатыр Көкчөдөн таарынып чыгып Манаска келип кошулганда, анын тегин сурагандарга: "Жолдо калган бир жанмын, чылбырын үзгөн тулпармын", – дейт. Мындагы "чылбырын үзгөн тулпар" деген айтым мекенден айрылуу деген чоң кайгылуу маанини камтып турат. Ушул саптардын өзүндө эле Алмамбеттин оор тагдырына байланышкан чон окуя, мазмун, ностальгия сыйдырылган.

Жыйынтыктап айтканда, "Манас" эпосунун жаралышы, калыптанышы жана өнүгүшү көптөгөн кылымдарды, доорлорду камтыганы тал шсыз, каралып жаткан кыргыз эпосторунун, анын ири алдында "Манас" эпосунун поэтикасы өнүгүүнүн узак жолдорун басып өтүп биздин күндөргө жетип келди. Анын алгачкы мифтик түспөлүндөгү архаикалык белгилер эпостун калыптануу, өнүгүү эволюциясынын кийинки этаптарында өтмө маанидеги көркөм сөз каражаттары менен толукталып жүрүп олтурган, бирок, ошол эле мезгилде эпос өз тулкусундагы көөнө катмарларда баштапкы мифтик дүйнөтаанымдын белгилерин сактап калган. Эпостордогу архаикалык поэтиканын бүтүндүгү, образдуулугу, даанышман терендиги азыркы адамды таң калтырат, андагы символдордун табышмактуу тили болуп, аны мифтик ой-жүгүртүү мейкиндигинде чыгармачыл изденген адам пайдалангандыгы бабалардан бизге мурасталган калган кунсуз кымбат элдик оозеки чыгармаларыбыздан, "Манас" баштаган эпосторубуздан көрүнөт. Негизинен биз карап жаткан архаикалык эпостордун тили жалпы элдик тилден түзүлгөн, азыркы күнүмдүк колдонулуучу тилге да, диалектилерге да, жазма адабий тилге да окшобогон эпостордун өзүнө гана мүнөздүү өзгөчөлүктөргө ээ. Бул өзгөчөлүк аталган эпостордун элдин улут болуп калыптанганга чейинки алгачкы уруулук доордо калыптануусуна байланыштуу деген пикирдебиз. Андагы эпос айтуучулар тарабынан калыпка түшүрүлгөн даяр айтымдардын арбын учурашы эпостордун көп кылымдык көркөм сөз өнөрканасында электен өткөндүгүнөн кабар берип турат. "Манас" эпосунун архаикалык поэтикасындагы көркөм сөз каражаттары, стилистикалык каражаттар эпостун тутумунда арбын кездешет жана эпостун көркөмдүгүн арттырууда өз салымын кошуп турат. Эпостун поэтикасы анын узак доорлордо мифтен башат алып классикалык эпопеянын деңгээлине чейинки өнүгүүсүндөгү көркөм формасы спецификалуу салттуулукта калыптанган, андагы архаикалуу бедгилер туруктуу сакталып калган.

Адабияттар

1. Ибраимов К.Б. Мифологиялык архаика жана азыркы адабияттагы Адам – Табият концепциясы. – Ф.; Илим, 1991.
2. Лихачев Д.С. Поэтикадревнерусской литературы. – Л., 1971.
3. Акматалиев А.А. Тандалган чыгармалаынын жыйнагы, т.2. – Б.:Шам, 1998.
4. Жайнакова А. "Сейтек" – "Манас" трилогиясынын корутунду бөлүгү. – Ф.: Илим, 1984.
5. Үкүбаева Л. Чыңгыз Айтматов жана кыргыз адабияты. – Б.: Турар, 2012.
6. Манас. Көкөтөйдүн ашы. Тыныбек. "Семетей баатырдан" бир бөлүм. Эпос. (түзгөн Р. Сарыпбеков). – Б.: "Ала-Тоо" басмасы, 1994.
7. Кыдырбаева Р.З. Кыргыздардын оозеки маданиятынын калыптанышындагы тарыхый көркөм өбөлгөлөр. – Б.: Бийиктик, 2009.
8. Манас. Эпос. С. Орозбак уулунун варианты: IIIкитеп. – Ф.: Кыргызстан, 1981.
9. Манас. М. Акбаевдин айтуусунда. КРУИАнын кол жаз. фонду, инв.№387 – 176.
10. Манас.Ч. Садыковдун айтуусунда.КРУИАнын кол жаз. фонду, инв.№380 – 169.
11. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л.:Наука, 1974.
12. Невелова С.А . Вопросы поэтики древнеиндийского эпоса – М.: Наука, 1979.
13. Сыдыков А. Героические мотивы в эпосе "Манас". – Ф.: 1982.
14. Манас. Эпос. С. Каралаевдин варианты, II китеп. – Ф.: Кыргызстан 1989.
15. Сарыпбеков Р. "Манас" эпосундагы баатырдык мотивдердин эволюциясы. – Ф.: Илим, 1987.
16. Нюргун Боотур Стремительный. – Якутск, 1947.

G.T. Zhamgyrchieva, docent, OshSU

gulina65@inbox.ru

The poetic poetry of the epos "Manas"

The article touches upon the poetic poetry of the epos "Manas"
Key words: *archaic, poetic, artistic facilities, folklore, epos.*